

УДК 94(477.7):314.727.2“1775/1861”

Л. В. Новікова,кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України Одеського
національного університету імені І. І. Мечникова**ЕТНІЧНА ТА КОНФЕСІЙНА ІСТОРІЯ
ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ МІСТ
КІНЦЯ XVIII — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.
У ВИДАННЯХ ОДЕСЬКИХ НАУКОВЦІВ:
НОВИЙ ЕТАП ІСТОРИЧНОГО СИНТЕЗУ**

Гончарук Т. Г. Одеське порто-франко. Історія, 1819—1859 рр. — Одеса: Астропринт, 2005. — 308 с. — Розділ 4; Діанова Н. М. Формування етно-конфесійної структури населення міст Південної України (кінець XVIII — перша половина XIX ст.) — Одеса: Астропринт, 2010. — 176 с.

Формування етнічного та конфесійного складу населення міст Південної України наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. являло собою багатофакторний процес. Важливе значення мали політичне підпорядкування території Північного Причорномор'я Російській імперії і реалізація політики цієї держави у регіоні. Урбанізація півдня в цей час значним чином розвивалася за рахунок, так би мовити, «готових» ремісників та купців, механічного зростання населення міст, що робило його склад більш строкатим в етнічному відношенні. Це усвідомлювалось з боку уряду як тимчасовий, але необхідний процес, який може бути керований, що вповні відповідало головним ідеям доби Просвітництва. Так, у роз'ясненні до інструкції від 6 лютого 1803 р. для А.-Е. де Рішельє міністра комерції М. П. Румянцева зазначалося: «Умножающиеся торговые иностранные люди в Одессе ощутительную приносят государству пользу... доколе смелые предприятия иностранных не привлекут себе в соперничество капиталы национальные, умножение первых неминуемо принесет государству пользу...» [5, с. 6]. Такі управлінські підходи певним чином вплинули і на формування різниці між співвідношенням частки українського населення й інших етносів в регіоні в цілому і в регіональних містах [1].

Достатньо рано проблема формування міського населення на півдні у період з кінця XVIII — у першій половині XIX ст. була осмислена як наукова місцевими дослідниками. Одним з перших, як фактично самовидець, звернувся до її аналізу відомий історик А. О. Скальковський. Розвиток урбанізації Південної України (історик вживав термін «Новоросійський край») він розглядав як частину більш широкого «ходу» заселення регіону [7, с. 7]. Це і визначило появу у його історичних та статистичних працях сюжетів, що стосувалися формування населення різних міст півдня України.

Найбільше уваги в своїх дослідженнях А. О. Скальковський приділив м. Одесі. Його праці, незважаючи на відтворення важливої ролі перших керівників міста, що у більшості не були «руськими», влиття у міське суспільство нових етнічних груп тощо, стали відповіддю на звинувачення Одеси в «іноземному» характері, невластивому «внутрішнім» містам Російської імперії. Не заперечуючи полі-етнічності населення міста, історик відповів на ці звинувачення ретель-

ним визначенням ролі кожної з етнічних груп та їх окремих представників в адміністративному, економічному та культурному розвитку міста, ствердивши тим самим їх так звану суспільну корисність. Вони постають як частина «торгівельних та промислових сил м. Одеси», що сприяли розвитку міста. З іншого боку, А. О. Скальковський звертав увагу і на конфесійні питання. Він намагався поєднати з «заснуванням» Одеси утвердження християнства на території, де раніше довгий час головною релігією було мусульманство. Тому ми зустрічаємо у цього історика деякі замовчування щодо структури населення в час заснування міста (як відомо, він дотримувався 1794 р.). Так, А. Скальковський серед «перших» (з 1794 р.) жителів міста не вказує на наявність турок чи татар («народонаселение Одессы...», — писав він, — [складалося] из горсти русских победителей, горсти греков с островов Архипелага, искавших убежище от турецкого ига, нескольких эмигрантов со всех концов Европы, козаков, молдаван и пр.»). У пізніших авторів, наприклад, у О. Дерibasа, є відповідні згадки [3, с. 112].

Незважаючи на певну тенденційність, А. О. Скальковський окреслив низку підходів до висвітлення проблеми формування населення Південної України, які згодом успадковують наступні історики регіону: розгляд місцевої спільноти як полі-етнічної (з визнанням пріоритету у заселенні регіону в цілому за «руськими» (східними слов'янами), в першу чергу українськими козаками, українцями [6, с. 210, 216]; узагальнююче відтворення процесу заселення у масштабах регіону і у масштабах одного міста (на прикладі м. Одеси). Поряд з цим він особливу увагу звертав і на релігію переселенців, підкреслював позитивне значення так званої «одновірної» колонізації (за рахунок православного населення).

Важливість запропонованого А. О. Скальковським цілісного розгляду суспільної історії Одеси була зрозуміла і для місцевих науковців початку ХХ ст., які у полі-етнічності бачили міську специфіку. Так, 2 березня 1913 р. Олександр Дерibas виступив в Одеському бібліографічному товаристві з доповненням до своєї власної праці «Старая Одесса». З огляду на те, що раніше у цій праці автор здебільшого висвітлив історію російського населення міста, він мав намір доповнити створений образ. «Я не остановився достаточо, — говорив О. Дерibas у 1913 р., — на бытописании отдельных национальных колоний, населяющих старую Одессу и давших столь своеобразный колорит ее жизни: на итальянцах, французах, греках, караимах, евреях, поляках, немцах-колонистах, малороссах и др.». Цю роль мало виконати продовження «Старої Одеси» [3, с. 8, 13].

Незважаючи на раннє виникнення дослідницького інтересу до історії формування й розвитку населення південноукраїнських міст і м. Одеси, зокрема, ця проблема продовжує залишатися науково актуальною. Про це свідчить неослабна увага до цього предмету з боку регіональних вчених, які з 1991 р. підготували низку відповідних досліджень та бібліографічних покажчиків. Однак науковці головним чином вдаються до узагальнення фактичного матеріалу на рівні історії окремих етносів, а не на рівні історичного суспільства, яке представляло собою конгломерат різних соціальних та етнічних груп. Праць другого роду у сучасній історіографії значно менше, хоча для періоду кінця ХІХ — початку ХХ ст. слід відзначити монографію Ф. О. Самойлова, М. О. Скрипника, О. Т. Ярещенка «Одеса на зламі століть (кінець ХІХ — початок ХХ ст.)» (Одеса, 1998), де один з розділів присвячений етнічному складу населення міста у цей період. Також етнічній історії Одеси впродовж всього періоду існування міста присвячені окремі фрагменти видання «Історія Одеси» (О., 2002).

З одного боку, така ситуація пов'язана з тим, що є сприятливі передумови для розвитку окремих етнічних досліджень, є потреба накопичення фактичного матеріалу. З іншого боку, відчувається необхідність на новому рівні повторити

спробу А. О. Скальковського кинути загальний погляд на Південну Україну вказаного періоду, показати специфіку участі різних етнічних та конфесійних (етно-конфесійних) груп в окремих областях суспільного життя, висвітлити їх ступінь відкритості до взаємовпливів, з'ясувати особливості окремих громад, передумови їх консолідації або причини їх дисперсного існування, роль релігії у внутрішньому розвитку громад і у їх відносинах з іно-релігійним оточенням тощо. Такою спробою дати більш цілісне уявлення про етнічний та конфесійний склад населення Одеси і населення південноукраїнських міст загалом у період з кінця XVIII — у першій половині XIX ст. стали, на наш погляд, дослідження одеських істориків Т. Г. Гончарука та Н. М. Діанової, що побачили світ у 2005 та 2010 рр.

У монографії Т. Г. Гончарука «Одеське порто-франко. Історія. 1819—1859 рр.» (Одеса, 2005) в четвертому розділі (пп. 4.3—4.4) розглядаються питання етнічної історії м. Одеси в означений період, на перебіг якої впливало введення режиму порто-франко. Він звертає увагу на імідж Одеси в імперії в той час «неросійського», іноземного міста. Таке уявлення відображене у висловлюваннях Вігеля, імператора Миколи I та інших. Поряд з цим поява у місті «європейських» рис фіксувалася на локальному рівні, у місцевій пресі, як позитивний момент. Т. Г. Гончарук відзначає, що відтінок іноземного міста Одеси надавали звичаї громадського життя. Він наводить свідчення на користь того, що для окремих груп (євреїв) Одеса представляла унікальний — з огляду на традиційний — досвід громадського життя [2, с. 256], або надавала важливу можливість для впливу на процеси національного відродження (у болгарів) [2, с. 259]. Автор приділяє велику увагу характеристиці внеску представників різних етнічних груп у розбудову міста Одеси, визначаючи окремо роль українського населення. При цьому звертається увага на однакові або спільні сфери діяльності представників окремих національностей: постачання будівельних матеріалів та будівництво, торгівельна діяльність, здійснення озеленення міста, книжкова справа, видавництво газети, масонський рух тощо. Також вказується на культурні взаємовпливи на прикладі формування так званої «одеської мови», яка у першій половині XIX ст. включала «малоросійські» слова [2, с. 257]. В цілому цей фрагмент монографії Т. Г. Гончарука, хоча невеликий за обсягом, однак дозволяє ознайомитися з особливостями етнічної структури й історії одного з найголовніших міст Південної України у період порто-франко.

Монографія Н. М. Діанової «Формування етно-конфесійної структури населення міст Південної України (кінець XVIII — перша половина XIX ст.)» (Одеса, 2010) має на меті представити комплексне дослідження означеної у назві проблеми. Водночас авторка, зважаючи на ряд обставин, зазначає, що її робота не претендує на повну вичерпність даної проблеми, а призначена зробити власний внесок у дослідження історії Південної України. Монографія складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків та додатків.

У вступі авторка приділила увагу вивченню історіографічної спадщини, що дозволило їй обґрунтувати наукову актуальність власного дослідження. Характеристика історіографії проведена з окресленням її особливостей в кожний окремий період. Н. М. Діанова виявляє критичний підхід до аналізу фактичної і концептуальної основи праць істориків. Звертає на себе увагу виділення в окремий блок аналіз робіт, автори яких торкаються питання ролі українського етнічного компоненту у складі населення міста Одеси або південноукраїнського регіону. Це характерно при розгляді досліджень як XIX, так і XX ст. Поряд з цим вона дає огляд ставлення ряду істориків до іноземної колонізації на території України. Наводячи характеристику стану вивчення проблеми формування міського населення у першій третині XX ст., авторка зосереджується головним

чином на українській історіографії, і відмічає наявність протилежних концепцій стосовно ролі іноземної колонізації Південної України, від заперечення її позитивного значення до вказівки на поступову «українізацію» іноземної буржуазії.

У зв'язку з потребою дослідити не тільки етнічний, але й конфесійний склад населення, у роботі розглядаються праці як світських, так і церковних (православних) істориків ХІХ ст. Доробок радянської доби у сфері церковної історії авторка оцінює негативно, вказуючи на відсутність справді наукових праць з історії православної церкви на півдні України. Значно більше було зроблено вже у працях сучасних істориків, які звертають свою увагу як на історію православної церкви (що є продовженням більш ранньої традиції), так і на історію католицької церкви на півдні. Аналіз історіографії підвів авторку до справедливого висновку, що як концептуально, так і з точки зору комплексності висвітлення, проблема формування етно-конфесійного складу міст півдня України в означений період потребує на додаткове дослідження.

Для аналізу обраної проблеми авторка залучає широке коло джерел, як архівних, так і друкованих. Нею були введені у науковий обіг архівні матеріали з різних фондів Російського державного історичного архіву Санкт-Петербурга, Санкт-Петербурзького філіалу архіву Російської АН, Санкт-Петербурзької філії Інституту Російської історії РАН, Державного архіву Одеської області. Результати опрацювання архівних джерел відображені як у тексті роботи, так і у статистичних додатках до монографії.

На наш погляд, можна було б виділити в окремий блок проблему ідентифікації представників окремих національних груп, з якими зустрічається дослідник етнічної історії при опрацюванні історичних джерел. На ці проблеми неодноразово вказується у монографії при розгляді окремих національних груп. Наприклад, у розділі, присвяченому православному українському населенню міст, авторка зазначає, що підрахувати його чисельність досить складно. У цій справі стають у нагоді церковно-парафіяльні списки 1850-х рр., однак в них здебільшого кількість українців підрахована разом з росіянами або представниками інших етнічних груп (хоча в одеських парафіях українці значилися окремо) [4, с. 66]. Те ж саме стосується і болгарів [4, с. 96].

У першому розділі — «Заселення міст Південної України» — розглядаються дві проблеми під виглядом окремих блоків: «заснування міст та особливості їх розвитку» та «витоки заселення». Обравши головними об'єктами дослідження південноукраїнські міста, дослідниця слушно в першу чергу приділяє увагу історії урбанізації в регіоні. Появу міст вона розглядає як ознаку його економічного освоєння, позитивно оцінює формування російської державної політики в цьому питанні, називає її «державною програмою, націленою на урбанізацію щойно приєднаних південних земель». Поряд з цим авторка, опираючись на праці Д. І. Яворницького, вказує на те, що важливою економічною передумовою виникнення міст, особливо на території Запорозьких Вольностей, стала господарська діяльність жителів Запорозьких Вольностей, що розвивали у себе «міські» галузі господарства. Крім того, заснування міст відбувалося часто як «нове заснування», особливо на запорозькій території, де використовувалися місцевості, що раніше були козацькими зимівниками або навіть територією Січі. Авторка звертає спеціальну увагу на дискусії з приводу заснування низки міст на півдні України, таких, як Катеринослав (Дніпропетровськ), Одеса.

З огляду на те, що заселення півдня України відбувалося представниками різних конфесій, Н. М. Діанова вдається до докладного аналізу проблеми, яку вона означила терміном «етно-конфесійний склад населення міст». Дослідницю методикою загалом можна окреслити наступним чином: спершу проводиться аналіз становища окремих конфесій і особливостей церковної організації, який

продовжується розглядом становища різних етносів, представники яких об'єднані певною конфесією. Звичайно, це стосується «полі-етнічних» конфесій, якими виступають на півдні у згаданий період передусім православ'я, католицизм [4, с. 117], меншою мірою протестантизм. Водночас мусульманство та іудаїзм розглядаються як «моноетнічні» конфесії.

У другому розділі — «Православне населення міст» — авторка у першу чергу розглядає формування та розвиток південноукраїнських єпархій. Розглядаючи церкву як частину державної системи, дослідниця вивчає процес церковної трансформації, утворення та реорганізацію єпархій, вплив на цей процес адміністративних реформ. Окремо вона зупиняється на характеристичні окремих представників православної ієрархії, вказуючи на її полі-етнічний характер і поділяючи висновок І. Лимана про «грецький період» в історії південноукраїнської церкви (завдяки грецькому походженню ряду архієпископів). Авторка виділяє різні напрямки у діяльності голів місцевих єпархій, участь їх у благодійницькій діяльності, у розвитку освіти й науки, у розвитку самої православної церкви, утвердженню її становища у регіоні. Серед персоналій найбільша увага приділяється архієпископам Гавриїлу, Інокентію та Димитрію (перша половина XIX ст.).

Після викладу матеріалу загального характеру про становище православної церкви Н. М. Діанова звертається до докладного аналізу чисельності окремих етносів в містах України. Матеріал стосовно окремих національних груп — українців, росіян, молдован, греків, болгарів, сербів, вірменів (григоріан) — розташований у послідовності, визначеній відповідно частці кожної з них в масі населення півдня. Авторка піддає ґрунтовному аналізу соціальний склад окремих етнічних громад, їх внесок в господарський розвиток міст, у формування культурного середовища, у становлення освіти, визначає наявність благодійницької діяльності. Багато уваги у розділі відведено характеристичні діяльності окремих персоналій. Необхідно особливо відзначити, що статистичні дані стосовно кількості представників певних груп часто вперше вводяться у науковий обіг (порівняйте, зокрема відомості про вірмен-григоріан та ін.), що є результатом опрацювання значної кількості архівних джерел. Серед останніх хотілося б звернути увагу читачів на парафіяльні списки в окремих церквах, які є основою для розрахунків чисельності національних громад, і більше того, дають можливість визначити район проживання парафіян певної національності в містах (центр — окраїна тощо).

З окремих православних національних груп першочергову увагу Н. М. Діанова приділяє українцям, виходячи з того, що в першій половині XIX ст. вони становили «переважну більшість серед міського населення Південної України в цілому та православної конфесії зокрема» [4, с. 77]. Являє інтерес гіпотеза авторки стосовно того, що частина українців півдня могли бути й представниками інших, окрім православної, конфесій — католиками або протестантами [4, с. 66]. Стосовно протестантів-штундистів серед українців подається інформація у четвертому розділі [4, с. 134—135].

Опис православного населення міст завершує частина, присвячена старобрядам. Серед іншого дослідниця приділяє увагу державній політиці щодо цієї соціальної групи, а також прозелітизму православної церкви по відношенню до неї на регіональному рівні.

Третій розділ монографії має назву «Римо-католики». У ньому в цілому повторюється методика висвітлення матеріалу, яку ми розглянули на прикладі розділу про православне населення міст Південної України. Спершу авторка розглядає «розвиток римо-католицької церкви на Півдні України», у тому числі питання стосунків католицької та православної церков, що іноді набували на-

пруженого характеру. Вона відмічає слабкість католицьких общин у дореформений період, і водночас вказує а тенденцію до подальшого розвитку [4, с. 117]. Далі авторка докладно аналізує історію різних етнічних груп — представників римо-католицького населення регіональних міст: німців, поляків, італійців, французів, іспанців, вірменів-католиків. При цьому наголошується на «розділеності» ряду етнічних груп між конфесіями, наприклад, між католицизмом та протестантизмом. Це спостерігається, зокрема, для німців та французів.

Четвертий розділ отримав у монографії загальну назву: «Представники інших конфесій». Описана вище методика у ньому дещо порушується, завдяки невеликому обсягу матеріалу, а також тому, що мова йде вже не про етнічні групи в межах конфесії, а про конфесії в межах етнічних груп (німців, німецькомовного населення). Тому одночасно наводиться характеристика поширення на півдні різних течій протестантизму: шундизму, баптизму, лютеранства, реформатства, менонітства і опис пов'язаних з ними етнічних груп. Авторка наводить багатий фактичний матеріал, у тому числі архівний. Поряд з цим, на наш погляд, можна було б вказати на неоднозначність, що існує в історіографії стосовно ототожнення менонітів з німцями («німецькими протестантами») [4, с. 141] (меноніти самі в Російській імперії не завжди ідентифікували себе з німецькою етнічною групою).

Другий блок розділу присвячений характеристиці представників іудейської громади в містах Південної України. Велику цінність представляють зведені статистичні таблиці стосовно кількості єврейського населення, підготовлені авторкою на основі обробки архівних джерел (наприклад, табл. 4.1 «Чисельність єврейського купецтва та їх капітали у містах Херсонської губернії на 19 листоп. 1848 р. [4, с. 147] та інші). При цьому з тексту можна дійти висновку, що використання у таблицях термінів «євреї, єврейське купецтво» засновується на врахуванні представників іудейської конфесійної групи (тоді як на півдні також проживали євреї, що належали до інших конфесій [4, с. 144]). Авторка велику увагу приділяє частці єврейського населення у структурі населення окремих міст, яку визначає на основі архівних документів, ролі представників цієї групи в економічному розвитку півдня тощо. Розглядаючи головні явища суспільного життя іудейської громади, дослідниця опускає відомості про кризові моменти, пов'язані з історією єврейської етно-конфесійної групи в означений період. На наш погляд, можна було б включити їх до монографії, однак авторка, очевидно, намагалася розкрити головним чином позитивні аспекти етнічної історії півдня.

Далі Н. М. Діанова подає відомості стосовно караїмів (розглядаючи при цьому дискусійні питання, пов'язані з дослідженням цієї групи населення). Завершує розділ частина, присвячена мусульманам. Як вище було відзначено, у ХІХ ст., в силу здебільшого політичних причин, питання стосовно мусульманського населення в очах істориків виглядало далеко неоднозначним. Тому розгляд з боку авторки цього предмету має особливу наукову актуальність, особливо завдяки залученню архівних даних статистичного характеру.

Завершуючи огляд монографії Н. М. Діанової, необхідно ще раз підкреслити велике значення цієї праці для відтворення цілісної картини формування етнічної та конфесійної структури населення міст Південної України у період з кінця ХVІІІ — у першій половині ХІХ ст. Разом з відповідним розділом монографії Т. Г. Гончарука, це дослідження допомагає наблизитися до розуміння історичного, реального регіонального суспільства у зазначений період його історії. Поряд з цим ці автори піднімають цілу низку історичних проблем, які потребують спеціального висвітлення, що, в свою чергу, створить підґрунтя для нового узагальнення і ще одного кроку назустріч «об'єктивній» історії. Крім суто

наукового, розглянуті праці мають велике практичне значення, що полягає передусім у їх можливому використанні у процесі викладання історії південноукраїнського регіону й історії України в цілому у вузах та інших навчальних закладах.

Література

1. Бойко Я. В. Формування етнічного складу населення Південної України (кінець XVIII — XIX ст.) / Я. В. Бойко, Н. О. Данилова // Укр. іст. журн. — 1992. — № 9. — С. 54—65.
2. Гончарук Т. Г. Одеське порто-франко. Історія, 1819—1859 рр. / Т. Г. Гончарук. — Одеса: Астропринт, 2005. — 308 с.
3. Дерибас А. Старая Одесса. Забытые страницы: исторические очерки и воспоминания / А. Дерибас. — К.: Мистецтво, 2004. — 415 с.
4. Діанова Н. М. Формування етно-конфесійної структури населення міст Південної України (кінець XVIII — перша половина XIX ст.) / Н. М. Діанова. — Одеса: Астропринт, 2010. — 176 с.
5. Лернер О. М. Одесская старина: исторические очерки: по данным из архива бывшего Новороссийского генерал-губернатора / О. М. Ленер. — Одесса: Торг. Дом Г. М. Левинсон, 1902. — 36 с.
6. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края А. Скальковский. — Ч. 1. — Одесса: Тип. Л. Нитче, 1850. — 366 с.
7. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края / А. Скальковский. — Одесса: Гор. тип., 1836. — Ч. 1. — 289 с.